

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding

Frijhoff, Willem

Citation

Frijhoff, W. (2013). Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding. *Leidschrift : Trauma En Nostalgie. Herinneringen Aan Ondemocratische Regimes*, 28(December), 7-24. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73263>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73263>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding

Willem Frijhoff

Herinneringscultuur en trauma zijn woorden die, voor de historicus, en trouwens ook voor de modale lezer, eerst sinds een paar decennia zin hebben gekregen.¹ Grote veranderingen in de geschiedschrijving kun je herkennen aan zulk nieuw idioom, het verbale instrumentarium dat we nodig hebben om nieuwe ervaringen en visies onder woorden te brengen.² In het historisch domein heeft het cultuurhistorisch idioom de grootste inhaalslag gemaakt omdat cultuur het minst eenduidig in de historische bronnen is gedocumenteerd en dus in hoge mate afhangt van onze interpretaties en theorievorming. Termen als collectief onderbewuste en mentaliteit, identiteit en beeldvorming, ervaring, emotie en empathie, cultureel repertoire, transfer en toe-eigening, canon en erfgoed, geheugen, herinnering en amnesie hebben de een na de ander onze zienswijze op het verleden een nieuwe gestalte gegeven en voor nieuwe vormen van analyse opgelegd. Het zijn stuk voor stuk analytische termen, werktuigen die niet kant-en-klaar in het arsenaal van de historische bronnen worden gevonden maar die we zelf smeden om daarmee op een bepaalde manier naar het verleden en zijn erfenis te kunnen kijken. Zulke termen zijn per definitie contingent, ze komen en gaan in golven, en steunen op vaak

¹ Dit inleidend artikel steunt mede op de ongepubliceerde tekst van mijn *keynote lecture* 'Hoe bruikbaar is het traumabegrip voor de historicus? Reflecties vanuit de historische praktijk', gehouden op het congres 'Traumatische ervaringen in de geschiedenis der Nederlanden', in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag op 27 mei 2011. In het vervolg van dit artikel zal tussen haakjes, met de auteursnaam vet gezet, worden verwezen naar de overige bijdragen in deze bundel die elementen van het vertoog ondersteunen of illustreren.

² Zie de teksten en literatuuropgave in W. Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011). Algemene werken: A. Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (3de druk; München 2006); M. Rossington en A. Whitehead ed., *Theories of Memory: A Reader* (Baltimore 2007); A. Assmann, *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung* (München 2007); A. Erll en A. Nünning ed., *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (Berlijn en New York 2008); A. Whitehead, *Memory* [The New Critical Idiom] (Londen en New York 2009), online resource; A. Erll en A. Rigney ed., *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (Berlijn en New York 2009); R. Crownshaw, J. Kilby en A. Rowland ed., *The Future of Memory* (2de druk; New York 2013).

onuitgesproken theoretische, methodologische of disciplinaire vooronderstellingen die aan ontwikkelingen in de sociale of gedragswetenschappen zijn ontleend, zoals psychologie, sociologie of antropologie.

In het lopend taalgebruik van de Westerse wereld worden herinneringscultuur en trauma al snel aan elkaar gekoppeld zo gauw het om dictaturen, misdaden of rampen gaat. Trauma is dan de emotionele overinvestering in (of de overactivering van) de herinnering aan iets wat als volstrekt negatief wordt ervaren. Dat geldt in het bijzonder voor misdadige regimes, zoals nazi-Duitsland, de totalitaire staten van communistische signatuur, of de Zuid- en Midden-Amerikaanse en de Afrikaanse dictaturen. Maar ook allerlei thans verwerpelijk geachte maatschappelijke praktijken uit een meer of minder ver verleden, zoals de verschillende vormen van genocide en slavernij, of wrede manieren van omgaan met etnische, religieuze, sociale of seksuele minderheden, of ondergeschikte groepen zonder macht in de samenleving, soms heel dicht bij huis, ja door toedoen van onze bloedeigen voorouders.

In de medische wetenschap staat het begrip trauma in de eerste plaats voor verschillende typen van al dan niet stressgerelateerd lichamelijk letsel, niet of veel minder voor psychotrauma, psychisch letsel. Maar kunnen lichaam en psyche wel worden gescheiden? Psychotrauma's uiten zich soms bij uitstek in lichamelijke kwalen, wanneer het trauma zo krachtig is dat we het psychisch niet onder ogen durven te zien of niet naar de oppervlakte durven te laten komen. Of er dan van een herkenbaar trauma kan worden gesproken hangt vooral af van onze analysemodellen, dus van de theorievorming over trauma. Of trauma in de zin van een fysieke ervaring die op termijn als oorzaak van een psychotrauma kan worden aangemerkt altijd inderdaad aan een reële ervaring beantwoordt, is niet zeker. Dat doet er voor de historicus ook minder toe dan de plaats van zulke reële of vermeende ervaringen in de herinneringscultuur van de gemeenschap die zich daarmee vereenzelvigd en deze traumatische ervaringen tot een constituerend bestanddeel van haar geschiedenis benoemt, zoals bijvoorbeeld het slavernijverleden in de gedekoloniseerde staten, de ervaring van de wereldoorlogen in de Europese landen of de Shoah in Israël. Dat heeft geleidelijk aan tot een andere vorm van omgang met de historische tijd geleid, gekenmerkt door een 'presentistische' herinneringscultuur van

collectieve trauma's.³ Deze steunt op een intensieve historische productie en herinneringsliteratuur, en een toenemend aantal openbare of commercieel uitgebate musea, instituten, herdenkingsdagen en -rituelen, gedenktekens, enzovoorts.⁴

Herinneringscultuur

Voor de helderheid van de gedachtegang is nu eerst een korte definitie van de sleuteltermen nodig.⁵ Herinnering is de vorm waarin personen, groepen of gemeenschappen (zoals partijen, stammen, naties, landen, federaties) zich reële of vermeende sporen van het verleden als op henzelf betrokken toe-eigenen en zo tot een eigen, geleefde geschiedenis maken die zich van die van anderen onderscheidt. Als historisch concept blijft herinnering dus niet beperkt tot haar neurofysiologische en psychologische dimensies maar wordt ze pas zinvol door haar concrete en actuele maatschappelijke inbedding. In het historische vertoog zijn termen als geheugen en herinnering dan ook vooral metaforen die duidelijk proberen te maken hoe onze omgang met het verleden in de sociale ruimte werkt. Herinneringscultuur is de duurzame, door de groepscultuur vormgegeven toe-eigening van dat gerepresenteerde verleden. De toevoeging 'gerepresenteerd' is hier wezenlijk: herinneringscultuur hoeft niet naar reële

³ W. Frijhoff, 'Herdenkingscultuur tussen erfgoed en ritueel. De verleiding van het presentisme', *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 28 (2012) 169-182; F. Hartog, *Régimes d'historicité: présentisme et expériences du temps* (Parijs 2002); E. Zerubavel, *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past* (Chicago 2003); Chr. Lorenz, 'Unstuck in Time. Or: the Sudden Presence of the Past' in: K. Tilmans, F. van Vree en J. Winter ed., *Performing the Past. Memory, History, and Identity in Modern Europe* (Amsterdam 2010) 67-102.

⁴ Zie bijvoorbeeld P. Post, A. Nugteren en H. Zondag ed., *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire* (Kampen 2002); R. van der Laarse ed., *Bezeten van vroeger; erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005); R. Hijink, *Voormalige concentratiekampen. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Hilversum 2011); N. Bullock en L. Verpoest ed., *Living with History 1914-1964* (Leuven 2011); R. van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011); P. Post, A.L. Molendijk en J. Kroesen ed., *Sacred Places in Modern Western Culture* (Leuven 2011).

⁵ Chr. Cornelissen, 'Was heißt Erinnerungskultur?', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 54 (2003) 548-563.

historische feiten of een daadwerkelijk ervaren verleden te verwijzen, maar kan ook refereren aan vermeende of achteraf geconstrueerde herinneringen of ervaringen. De realiteit van herinneringscultuur ligt niet zonder meer in het verleden maar in het proces van herinneren, dus het heden. Gewoonlijk is dat een collectief proces omdat de herinneringen van anderen de realiteitswaarde van die cultuur ondersteunen, en de herinneringsdragers zo in hun goed recht sterken (zie bijvoorbeeld het artikel van **Georgi Verbeeck** over het transitie-model in Zuid-Afrika).

Zoals het spreekwoord gaat, hebben gelukkige landen geen geschiedenis. In geschiedenis gebeurt iets. Geschiedenis als *master-narrative* verwijst naar een herinneringscultuur waarbij schokken, contrasten en breuken in de maatschappelijke ontwikkeling het historisch besef activeren en vormgeven: evengoed rampen, oorlogen, en conflicten van allerlei aard, als innovaties, transformaties, of grote ontdekkingen. Veel Westerse landen, maar ook zelfbewuste niet-Westerse staten zoals China of Japan, hebben echter eeuwenlang een officiële herinneringscultuur gecultiveerd en een nationaal geschiedbeeld gekoesterd dat zich kenmerkte door de eenduidigheid van een vanzelfsprekend geacht natiegevoel. Er waren altijd wel tegenstemmen of opponenten, maar die werden door de politieke of maatschappelijke organisatie van land of gemeenschap al dan niet hardhandig, maar steeds efficiënt, geneutraliseerd (zie **Erik-Jan Zürcher** over parallelle Atatürk-cultussen). Alternatieve visies werden tot vergetelheid of amnesie veroordeeld.

Het is niet per se nodig daarvoor naar dictatoriale regimes te verwijzen, van nazi-Duitsland, Franco-Spanje en fascistisch Italië tot Sovjet-Rusland en Maoïstisch China. Het volstaat de Nederlandse samenleving met een onbevangen oog te beoordelen, waar sinds De Opstand in de zestiende eeuw het master-narrative er een van 'bevochten eendracht' is geweest, het beeld van de regentencoterie, het nationaal calvinisme, het poldermodel en de gidslandmythologie. Kortom, de mythe van de eenheid van het volk als drager van het nationaal besef, waarin de voor de herinneringscultuur gevaarlijk geachte verschillen werden weggemoffeld. Tweedracht is steeds efficiënt uit het dominante geschiedbeeld van 'de Nederlandse natie' met haar eenheidscanon weggeretoucheerd en naar het regiem van de herinneringscultuur van afzonderlijke groepen en gemeenschappen verwezen. Er is niets tegen zo'n vorm van georganiseerde historische amnesie, maar de historicus doet er goed aan zich van de wetenschappelijke

premissen en het politieke karakter van zo'n identiteitsoperatie bewust te blijven.

Trauma

Herinneringscultuur komt pas als zinvol verklaringselement naar voren wanneer de gemeenschap haar vanzelfsprekend geachte cohesie bedreigd ziet, de traditie die er de legitimatie van vormt ter discussie wordt gesteld, en er gaten in de maatschappelijke samenhang worden geschoten. De gedeelde herinneringscultuur die het historisch vertoog over de natie vormt, blijkt dan niet meer als bindmiddel van de lotsgemeenschap te werken en onvoldoende materie voor een toekomstgericht zelfbeeld te bieden. Dan komt collectief trauma in beeld, zowel in de betekenis van heftig psychotrauma ten gevolge van fysiek onheil als in de bredere betekenis van een negatieve duiding van hervonden herinneringscultuur.⁶ Traumatische gebeurtenissen of ontwikkelingen die grote delen van een bevolking, ja een heel land, collectief treffen, vragen om spoedige verwerking wil de gemeenschap niet door een duurzame emotionele ontredde worden getroffen en voor lange tijd ontwricht blijven. *Mutatis mutandis* geldt overigens hetzelfde voor de tegenhanger van trauma, de overwinning. Ook die ontwricht de groep of de samenleving, want ze zet de beperkingen tussen haakjes die door de hardheid van het alledaagse leven aan het handelen van mens en gemeenschap worden gesteld. Ze wekt dan de illusie dat er geen grenzen zijn aan de vlucht vooruit.

De verwerking van trauma of roes brengt een proces van gerichte, al dan niet bewust georiënteerde herinnering, memorialisering, op gang. Daarbij spelen georganiseerde vormen van vergeten, achterstellen en verdringen van sporen van het verleden, en historische kennis een wezenlijke rol om de geschiedenis zó leefbaar te houden dat de hele gemeenschap inclusief de nieuwkomers zich erin kan blijven herkennen. Amnesie is inherent aan elke vorm van geschiedschrijving, soms is ze ook

⁶ D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma* (Baltimore 2001); J. Edkins, *Trauma and the Memory of Politics* (Cambridge 2003); E.A. Kaplan, *Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature* (New Brunswick en Londen 2005); P. Williams, *The Global Rush to Commemorate Atrocities* (Oxford 2007).

politiek verstandig.⁷ Maar herontdekking van het verleden in een later stadium kan weer tot reactivering, soms ook schepping van een trauma-gevoel onder de nakomelingen van de slachtoffers leiden. Hoe dan ook, een hervonden, aangepraat of uitgevonden trauma en zelfverklaard slachtofferschap hebben voor de historicus evengoed betekenis en kunnen even heftige gevolgen krijgen.⁸ Trauma is voor de historicus dus een analytische term. Het is geen objectief begrip dat buiten het domein van de persoonlijke en collectieve ervaring bestaat, maar hangt van ieders interpretatie van die ervaring af. Bovendien blijft het voorslagnog een open vraag of trauma als dimensie van de herinneringscultuur in rechtstreeks verband staat met de traumatiserende oerervaring zelf (zie **Saskia van Drunen** over de (her-)politisering van herinneringscultuur in Argentinië).

Psychisch trauma kunnen we definiëren als een tijdgebonden, dwangmatige en extreem negatief beladen ervaring die verwijst naar iets uit het verleden. Het is een neurose die zich op een stressvolle, belastende wijze aan de herinnering blijft opdringen maar nog niet of niet volledig is verwerkt, zodat het subject of de groep in zijn bestaanswijze door psychisch en/of fysiek letsel getekend wordt. Met opzet spreek ik niet van een historische ‘gebeurtenis’, want of trauma altijd naar een reële en ook daadwerkelijk als reël ervaren gebeurtenis verwijst, is een tweede. Net als bij de herinneringscultuur gaat het in wezen om de actuele ervaring van iets

⁷ Over amnesie: A. Huyssen, *Twilight Memories: Making Time and the Culture of Amnesia* (Londen en New York 1995); M. Augé, *Les formes de l'oubli* (Parijs 2001) [*Oblivion*, M. de Jager vert. (Minneapolis 2004)]; M. Ferro, *Les Tabous de l'histoire* (Parijs 2002); P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, K. Blamey en D. Pellauer vert. (Chicago 2004); R.N. Proctor en L. Schiebinger ed., *Agnology. The Making and Unmaking of Ignorance* (Stanford, CA 2008); P. Connerton, *How Modernity Forgets* (Cambridge 2009); D. Draaisma, *Vergeetboek* (Groningen 2010); Chr. Meier, *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichem Umgang mit schlimmer Vergangenheit* (München 2010); O. Dimbath en P. Wehling ed., *Soziologie des Vergessens. Theoretische Zugänge und empirische Forschungsfelder* (Konstanz 2011).

⁸ De sociaalpsycholoog Willem Wagenaar heeft zijn leven lang gehamerd op de onbetrouwbaarheid van ons geheugen. Onze waarneming mag nauwkeurig zijn, de weergave daarvan vanuit het geheugen is aan allerlei grenzen, kaders en codes gebonden. Zie voorts D. Draaisma, *Metaforen van het geheugen*. Proefschrift Universiteit Utrecht (Utrecht 1993), ook verschenen als *Metaphors of Memory: A History of Ideas about the Mind*, P. Vincent vert. (Cambridge 2001).

traumatiserends uit het verleden. Dat stelt ons voor twee vragen. Ten eerste, ligt psychotrauma wel ingebed in een duurzame historische ervaring, of wordt het telkens opnieuw uitgevonden en aan een gebeurtenis uit het verleden gehecht? Ten tweede, mogen we dat moderne begrip ook toepassen op historische perioden die voorafgaan aan de vorming van de psychiatrische blik? Daarachter ligt de klassieke vraag of de menselijke psyche tijdloos is, dan wel of elke interpretatie in psychologische of psychiatrische termen zich eerst moet afvragen of het interpretatiekader wel geldig is. Zijn collectieve trauma's typisch iets van onze tijd? Bestonden ze in het verleden wel of werden ze toen anders beleefd? Kunnen we ze moeiteloos naar de emotionele cultuur van het verleden terugtransponeren? Ofwel, derde optie, is onze interpretatie van historische gevoelens als traumatisch beladen mogelijk een adequate eigentijdse vertaling van ervaringen van vroeger die wel alle kenmerken van een trauma hadden maar toen in andere termen werden benoemd en aan een ander emotioneel repertoire beantwoordden? Elk antwoord hangt af van de theoretische positie van de historicus in het veld van de cultuurgeschiedenis. In zoverre als alle geschiedschrijving een vorm van interpretatie is, kan elk van de drie opties geldigheid claimen, mits zorgvuldig beargumenteerd.

Vaak wordt onnadenkend over emoties en ervaringen in het verleden gesproken, en het psychotrauma vormt daarop geen uitzondering. De narratieve geschiedschrijving, en zeker de romantiserende en journalistieke varianten daarvan, stapt al gauw lichtvaardig over het probleem heen. De historische gedragswetenschap stelt zich hier terughoudender op en schrijft aan mensen uit het verleden, of elders in de wereld, niet zomaar emoties toe waarvan de geldigheid altijd en overal niet zonder meer vaststaat. Een goede historicus zal dan ook voorzichtig zijn met de benoeming van de emotionele verwerking van misdaden en rampen uit het verleden tot trauma en met de verduurzaming daarvan als een geldige vorm van historisch besef of historische werkelijkheid.

Rampen en hun herinnering

Nu zijn er beslist trauma's in soorten en maten. Misschien is het wel zo dat juist de megatrauma's uit de geschiedenis – zoals de herinnering aan de verschillende vormen van knechting, slavernij, dictatuur en genocide, met als hoogte- of zo men wil dieptepunt de Holocaust, en andere vormen van

fysieke of culturele vernietiging van hele gemeenschappen – ons ontvankelijk hebben gemaakt voor een steeds bredere toepassing van de term trauma op al datgene wat naar ons begrip diepe, negatief geduide sporen moet hebben achtergelaten in een groep of historische gemeenschap, ook als we die sporen zelf onvoldoende gedocumenteerd kunnen vinden. Trauma wordt dan gekoppeld aan een objectieve gebeurtenisstructuur die als het ware automatisch tot traumatische ervaringen moet leiden: pest, hongersnood en oorlog, om de klassieke rampentrits te gebruiken.

Maar leidt elke ramp ook tot trauma? Een ramp is een objectief vast te stellen en meetbare, vaak ook zorgvuldig gedocumenteerde gebeurtenis: een aardbeving of vulkaanuitbarsting, een watersnood of orkaan, een oorlog of hongersnood, een epidemie, brand of ongeluk. Trauma daarentegen is een subjectieve vorm van ervaring en verwerking, zowel individueel als collectief. Al kan het ontstaan van een trauma vaak al snel worden vermoed, vóór de conceptualisering laat de ernst en diepte ervan zich eigenlijk niet meten. Die conceptualisering is voor gebeurtenissen uit het verleden vaak moeilijk vast te stellen. Hoe traumatisch was bijvoorbeeld de grote brand van Rome uit de tijd van Nero's regering? Voor de vernietiging van Carthago in het jaar 146 vóór onze jaartelling zijn we beter toegerust omdat die ingebed lag in een langdurig en gewelddadig politiek conflict dat goed gedocumenteerd is en zeker van de kant van de veroveraars op traumatisering van de overwonnenen wijst. Ook Plinius' verslag van de uitbarsting van de Vesuvius op 24 augustus van het jaar 79, waarbij hij twee dagen later zelf omkwam, spreekt boekdelen over de traumatisering van de ooggetuigen.

Maar hoe staat het met de rampen uit de vroege en middeleeuwse geschiedenis van de Lage Landen?⁹ Is er een trauma overgebleven van de nog steeds mysterieuze verdwijning van de Batavenstam? De Vikingen, ja, die hielden kwalijk huis, maar ze lieten toch eerder een kwade herinnering na dan een trauma; even later voeren de kooplieden uit de Hanzesteden vol ijver naar de Baltische havensteden. Vóór het eind van de middeleeuwen is elke stad wel een of twee maal afgebrand, totdat de baksteenbouw en de harde dakpannen door de stadsbesturen verplicht werden gesteld. Soms vinden we daar sporen van in een kroniek, maar vaak lijkt zo'n brand

⁹ Nuttig is hier http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_Nederlandse_rampen, laatst geraadpleegd 25 augustus 2013.

gewoon als een onvermijdelijke natuurramp te zijn aanvaard zonder dat er veel woorden aan werden vuilgemaakt. In de geschiedschrijving van de Nederlandse steden hebben ze nauwelijks meer dan strikt zakelijke sporen nagelaten. De grote brand van Londen in 1666, in onze ogen een megacatastrofe die velen hard moet hebben getroffen in hun bestaanszekerheid, ontlokte ooggetuige Samuel Pepys per saldo nauwelijks meer dan laconieke opmerkingen, en het stadsbestuur was eigenlijk blij dat het totaal verouderde middeleeuwse stratenraster op die manier grondig werd gesaneerd. Tatiana de Rosnay, mondiaal succesauteur van de traumaliteratuur vanwege haar in bijna zes miljoen exemplaren verkochte en vervolgens verfilmde Holocaustvertoning *Sarah's Key* (2007), heeft recent geprobeerd in haar roman *The House I Loved* (2010) het trauma te verwoorden dat de afbraak van het fijnmazige oude Parijs ten gunste van de modernisering door baron Haussmann rond 1860 in haar ogen moet hebben opgeroepen bij de vele tienduizenden onteigende slachtoffers wier historische leefwereld letterlijk werd gesloopt. Bijna drie eeuwen na de brand van Londen werden de naweën van het bombardement van Rotterdam door sommige bestuurders op dezelfde manier getemperd: de resten van 'de puin', zoals de ruïnes van mei 1940 werden genoemd, werden zonder pardon integraal gesloopt zonder enige consideratie voor al diegenen die nog vormen van herstel mogelijk zagen om het opkomend trauma van hun verdwenen stad te bezweren. Later zochten ze hun heil in nostalgie (zie **Otto Boele** over de nostalgie van het Brezjnevtijdperk).

De eerste grote ramp die tot een echte omslag in het denken leidde en aantoonbaar traumatiserende gevolgen heeft gehad was de verwoestende aardbeving van Lissabon op Allerheiligendag 1755. Het geloof in de goddelijke voorzienigheid kreeg er een gevoelige knak door, en zowel Kant als Voltaire grepen haar aan voor een grondige historisering van de oorzakelijkheid in de geschiedenis. In de Lage Landen hebben stormvloed en de daaruit voortkomende watersnoden een vergelijkbare rol gespeeld bij de vorming van een traumatische herinneringscultuur, al heeft ook daar het geheugen selectief gewerkt. Tot de Watersnoodramp van 1 februari 1953 spande de Sint-Elisabethsvloed van 19 november 1421 de kroon in de herinnering, misschien wel vooral omdat de toonaangevende stad Dordrecht daardoor van geografische positie veranderde en de gebeurtenis in het literaire stadsgeheugen heeft opgeslagen. De Allerheiligenvloed van 1 november 1570, in het landschap zeker zo vernietigend en vermoedelijk veel moorddadiger, is echter helemaal uit het

collectieve geheugen verdwenen. Het ging toen vooral om platteland langs de kust dat geen duidelijke historische focus aan die ramp ontleende. Belangrijker nog, die ramp moest in het historische geheugen onmiddellijk concurreren met de vrijheidstrijd tegen het Spaanse bewind – een strijd waarvan de inzet voor het identiteitsbesef van de Noordelijke Nederlanden eigenlijk al bij voorbaat ten gunste van de oorlog uitviel. Soortgelijke traumaconcurrentie vinden we vaker in de geschiedenis. Het bekendste voorbeeld is wel de Spaanse Griep van 1918-1919, die, zo stellen sommigen, feitelijk evenveel zoniet meer slachtoffers maakte als de Eerste Wereldoorlog maar door die oorlog zelf aan traumatiserende betekenis heeft ingeboet. In tegenstelling tot de pest, de rode loop en de cholera is ze feitelijk geheel uit het collectieve rampengeheugen weggeschreven, niet alleen in de oorlogvoerende landen maar zelfs in een toen neutrale staat als Nederland.

Communicatie en herinneringscultuur

Traumatisering, communicatie en herinneringscultuur staan dus in een ingewikkelde verhouding tot elkaar. Een van de belangrijkste kenmerken van een trauma is dat het emotioneel totaliserend werkt. Een trauma eist het hele slachtoffer voor zich op, daarbuiten is eigenlijk niets belangrijk meer. Slachtoffers die hun traumatische ervaringen daadwerkelijk kunnen communiceren, worden daarmee bij de verwerking geholpen maar komen tegelijk als traumaslachtoffers in de openbaarheid te staan, ontlenen daaraan ongewild een specifieke identiteit en helpen trauma zo publiek en collectief te bestendigen. De drukpers en de opkomende publieke vormen van visuele cultuur werken al vanaf de vroegmoderne tijd de traumatisering van de herinnering aan rampen, branden, watersnoden en andere collectieve probleemsituaties krachtig in de hand. Hierbij kunnen we denken we aan het befaamde schilderij van de ondergelopen dorpen bij de Sint-Elisabethsvloed in Dordrecht, en dat van de grote stadsbrand van Delft in 1536, vooruitlopend op de kruitramp in diezelfde stad, de zogenaamde ‘Delftse donderslag’ van 12 oktober 1654 waarbij de schilder Carel Fabricius omkwam. De Delftse ruïnes werden door gefascineerde schilders en tekenaars onmiddellijk vereeuwigd, met zin voor die morbide romantiek die ook de herinnering aan de Enschedese vuurwerkramp (13 mei 2000), de platgebombardeerde Duitse steden of Manhattan na 9/11 blijft activeren.

De toenmalige media werkten al actief mee aan het traumatiseringsproces na de ontploffing van het Leidse kruitschip op 12 januari 1807, waarbij voor het eerst het staatshoofd zelf, koning Lodewijk Napoleon, toesnelde, zoals Jan Willem Pieneman in een prachtig schilderij (thans in Teylers Museum) beeldend heeft weergegeven. De buskruitramp, waarbij ook scholen vol kinderen werden getroffen, kreeg al spoedig de status van ramp-bij-uitstek, met een heftige emotionele lading, nog versterkt door de tussenkomst van de koning. Vooral in latere eeuwen zijn er aangrijpende prenten en pamfletten gemaakt van vrijwel alle grote overstromingen, dijkdoorbraken en andere rampen. Ze tonen ons de kolkende stromen als tegenbeeld van de stedelijke beschaving, metaforen van natuurkracht als verbeelding van deugd, natuurgeweld als straf voor zonden, en Bijbelse motieven, zoals de wonderlijke redding van een kind in een mandje. Ondersteund door boetepreken, jammerliteratuur en verslagen van ramptoeeristen verschaften zulke motieven een visueel en mentaal kader voor een symbolische interpretatie die de ramp als een collectieve traumatische ervaring van heel de gemeenschap in de herinneringscultuur heeft verankerd.

De stortvloed aan suggestieve rampbeelden van de watersnood van 1 februari 1953, in 2009 gereactiveerd door de film *De Storm*, vormde een krachtige ondersteuning van het collectieve trauma dat aan de Watersnood is gehecht (vergelijk dit met **Anne Sytske Keijser** over de film *Aftershock*). Maar we zien hier tegelijk hoezeer die traumatisering in tijd- en plaatsgebonden interpretatiekaders ligt ingebed. Enerzijds hebben de reacties erop en de maatregelen die vervolgens zijn genomen – zoals de actieve betrokkenheid van het staatshoofd en het Deltaplan – dit trauma tot nationaal niveau verheven, anderzijds is het trauma-narratief op termijn beperkt gebleven tot Zeeland. De eveneens zwaar getroffen delen van Noord-Brabant en Zuid-Holland zijn feitelijk uit het nationale rampgeheugen weggeschreven. De watersnood van 1953 is nu een Zeeuwse ramp geworden. Zeeland vormde vanouds een gereede voedingsbodem voor het duurzame overstromingstrauma, daar werd de meeste ravage aangericht en er vielen de meeste slachtoffers. Het narratieve kader van de stormvloed, de dijkbreuk, de overstroming en de watersnood lag al eeuwenlang in de Zeeuwse geschiedenis verankerd en bepaalde de perceptie van de Zeeuwse identiteit. Het bood daar dus een kant-en-klaar kader voor traumatiserende toe-eigening van de ramp als historisch ijkpunt in de gewestelijke geschiedenis.

Misdaden, slachtoffers, traumatisering

Traumatisering komt dus niet als vanzelf uit een ramp voort maar wordt ondersteund en bevorderd door de verbeelding van het geweld, de herbeleving van de gebeurtenis en het besef van slachtofferschap. De psychoanalytica Cathy Caruth heeft afstand in de tijd de belangrijkste dimensie van psychotrauma op basis van reële ervaringen genoemd.¹⁰ Trauma manifesteert zich nooit onmiddellijk maar pas na een fase van absolute ontkenning en verdringing. De onmiddellijke ervaring kent nog geen trauma, maar alleen leed, vrees of hoop, die op duiding in een levenstraject wachten. Trauma is juist een dwangmatige herbeleving, als terugkeer naar een vroeger stadium, van iets wat in het gewone leven al naar een volgend stadium geëvolueerd zou zijn. De tijd staat dan stil. Het later toegeëigende verleden is dan een exacte kopie van het oorspronkelijke verleden, niet bijgewerkt aan de hand van ervaringen uit de tussentijd, zoals dat in onze alledaagse beleving gebeurt. Vandaar het gevoel van onmiddellijkheid en onontkoombare urgentie van de toe-eigening. Het verleden is helemaal present en doet over de tijdspanne heen een onmiddellijk appel op de persoonlijke emoties. Vandaar ook de dwangmatige fixatie op het verleden die trauma kenmerkt, en de nauwe band met de herinneringscultuur.

Trauma is gekoppeld aan herinnering, en die herinnering moet in ons opslaggeheugen geactiveerd worden wil ze haar rol als identiteitsvormend element in het betekenisveld van trauma kunnen spelen, rond dader, schuld en slachtofferschap. Het is goed mogelijk dat de stormachtige groei van de visuele cultuur in de publieke communicatie die activering thans krachtig in de hand werkt, omdat ze de representatie van het onheil vergemakkelijkt, nog niet eens zozeer bij de slachtoffers zelf als wel bij al degenen die zich uit solidariteitsgevoel dan wel als emotionele slachtoffers in afgeleide zin erdoor voelen aangesproken. Caruth's observatie geldt niet alleen voor individueel maar ook voor collectief trauma. Het verleden wordt ervaren alsof het nog steeds present is en er nog steeds acuut tegen gevochten moet worden. Collectieve emoties daarover kunnen dan gemakkelijk tot een echt collectief trauma leiden dat over de individuele ervaringen heen aan een gevoel van collectieve identiteit appelleert.

¹⁰ C. Caruth, 'Trauma and experience' in: idem ed., *Trauma: Explorations in Memory* (Baltimore 1996) 3-12.

Dat geldt evengoed voor traumatisering als gevolg van misdaad of van een dictatoriaal bewind. Hoe krachtig dat werkt zien we in de Holocaust die in de herinneringscultuur thans alomtegenwoordig is.¹¹ Juist voor al degenen die er niet rechtstreeks bij betrokken waren maar zich er bij procuratie verantwoordelijk voor voelen, is ze een bij uitstek traumatiserend feit geworden. Van de Holocaust zelf zijn maar weinig oorspronkelijke beelden bekend. Die zijn thans echter zo zwaar met symbolische betekenis beladen dat een enkel beeld kan volstaan om ook derden opnieuw een traumatiserende emotie te geven. Toch wordt die ervaring niet als vanzelf uit het oorspronkelijke beeld afgeleid: het is altijd een beeld met een verhaal dat de ervaring bemiddelt en er naast een fysieke ook een symbolische betekenis aan geeft. Het is de combinatie van die drie elementen, een narratief kader, de historische context voor de interpretatie, en de verbeeldingskracht, die de collectieve traumatische ervaring opwekt. Die combinatie verklaart ook waarom sommige rampen zich beter als trauma handhaven dan andere, en waarom ze voor de ene betrokkene veel traumatischer werken dan voor de ander.

Deze voorbeelden impliceren ook dat we toch onderscheid moeten maken tussen persoonlijke traumatisering en collectief trauma. Niet iedereen die deelt in een collectief trauma hoeft persoonlijk getroffen te zijn. Anderzijds is er een duidelijk tijdsverschil tussen de ontwikkeling van een persoonlijk en van een collectief trauma. Ik begin met een kanttekening bij de term ‘traumatische ervaring’. Persoonlijke ervaring is feitelijk alleen kenbaar door communicatie met personen die er het subject van zijn, die dus in leven zijn. Weliswaar kan ervaring haar weerslag vinden in woord en beeld, maar daar stuiten we onmiddellijk op de bemiddeling van de narratieve en visuele kaders, de repertoires en structuren die de verwoording en verbeelding bepalen, sturen of beperken. Bij collectieve ervaring dringt dat interpretatiekader zich nog sterker op omdat dan alleen die ervaring blijft hangen die door de hele groep wordt gedeeld. Verder terug van het heden, in ons vertoog over het verleden, is ‘traumatische ervaring’ dus een strikt narratieve term die in de kern van de zaak helemaal voor rekening komt van de historicus, van zijn competenties als onderzoeker, zijn verhalend of beeldend vermogen en zijn geloofwaardigheid als vertolker van

¹¹ J.E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning* (New Haven en Londen 1993); S. Hornstein en F. Jacobowitz ed., *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust* (Bloomington 2003); J.C. Alexander, M. Jay, B. Giesen e.a., *Remembering the Holocaust: A Debate* (New York 2009).

het verleden in de ogen van derden. En voor ‘historicus’ mogen we hier ook intellectueel of politicus lezen, of wie dan ook een beslissende rol speelt bij de narratieve vormgeving van de geschiedenis van een gemeenschap.

Daarbij speelt ook een morele dimensie mee. Vaststelling van trauma betekent immers steeds aanwijzing van een slachtoffer, en bij intermenselijk leed een expliciete verwijzing naar een dader, een schuldige. De schuldvraag gaat in zo’n historisch narratief een morele rol spelen, met maatschappelijke of politieke implicaties zodra het om collectieve trauma’s gaat. De laatste jaren wordt er een groeiend aantal groepen slachtoffers en collectieve trauma’s in de samenleving aangewezen, al dan niet terecht, vanuit historisch perspectief, maar wel steeds met expliciete aanwijzing van een categorie historische schuldigen en op de achtergrond een vraag om genoegdoening. De victimologie is intussen een hele tak van wetenschap geworden.¹² Wat Nederland betreft gaat het dan niet alleen om de Holocaust en de in een eerder stadium vergeten groepen uit de vernietigingskampen – homo’s, zigeuners, psychisch gestoorde –, maar ook om de traumatiserende behandeling van teruggekeerde joden en andere gevangenen, collaborateurs en kinderen van foute ouders, en thans van asielzoekers en de integratieproblematiek, om het slavernijdebat, de dekolonisatie in Indonesië, de Molukse kwestie, het herhaalde falen van justitie, enzovoorts.¹³

In Europa gaat Frankrijk het verst in de identiteitserkenning en ontslachtoffering van getraumatiseerde groepen. Daar zijn in de loop van de laatste decennia tal van wetten of decreten uitgevaardigd tot criminalisering van verkeerd geachte meningen over of ontkenning van nazimisdaden en hun propagering (1945), de realiteit van de Holocaust (de wet Gayssot van 1990 over het negationisme, tegen het ‘revisionisme’ van Robert Faurisson, Serge Thion en David Irving), de Armeense genocide (wetten van 2001 en 2006, al blijft debat hierover toegestaan), de slavenhandel en slavernij door westerse naties sinds de vijftiende eeuw (de wet Taubira van 2001) en de positieve rol van de Franse aanwezigheid overzee (de wet Mékachéra van

¹² D. Fassin en R. Rechtman, *The Empire of Trauma. An Inquiry into the Condition of Victimhood* (Princeton 2009).

¹³ Ik volsta hier met een verwijzing naar J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klagcultuur* (Amsterdam 2002).

2005, waarbij de natie aan de gerepatrieerde kolonisten erkentelijkheid heeft betuigd).¹⁴

Een historicus die zich bewust is van zijn rol in de samenleving moet voorzichtig met deze licht ontvlambare materie omgaan. Er zijn legio voorbeelden waarbij zulke trauma's de historicus zowel voor morele dilemma's kunnen plaatsen als tot onethisch gedrag kunnen verleiden. Opnieuw verwijs ik naar de Holocaust en haar ontkenners, de revisionistische, soms racistische tegenstanders van de traumatisering van op rassenwaan gegrondvest vervolgingsleed. Maar het geldt misschien nog wel meer voor andere collectieve trauma's, zoals de Armeense genocide van 1915 in het Ottomaanse Rijk, waarvan niet alleen het bestaan maar ook het traumatiserende karakter na bijna een eeuw nog steeds object van een heftig publiek debat is, niet alleen bij een psychisch ontspoorde minderheid maar op nationaal niveau in verschillende landen, te beginnen met Turkije en Armenië zelf. De verantwoordelijkheid van de historicus is hier des te groter omdat het trauma in dit geval de nationale, Armeense identiteit fundeert, wellicht nog in sterkere mate dan bij de Holocaust, waarvan het trauma door de stichting van de staat Israël weliswaar niet getemperd maar wel van richting en impact veranderd is. Omgekeerd kan de verleiding voor de historicus groot zijn om bij elk slachtoffergevoel als vanzelf tot een trauma te besluiten en naar een schuldige te gaan zoeken. De term trauma verwatert zo tot een passe-partout voor al die vormen van verongelijkheid in de geschiedenis waarvoor de aanwijzing van een schuldige een handige verklaringsgrond biedt.

Ervaring, herinnering, verwerking

De hier gegeven trauma-definitie bevatten drie begrippen die elk voor zich nadere beschouwing zouden verdienen, namelijk ervaring, herinnering en verwerking. De ervaring wordt in het geheugen opgeslagen alvorens stukje bij beetje te kunnen worden verwerkt. De definiëring van elk van die begrippen is verre van eenduidig en bij individuele personen werken ze anders dan bij een groep of een gemeenschap. Collectieve ervaring is

¹⁴ A. Garapon, *Peut-on réparer l'histoire? Colonisation, esclavage, Shoah* (Parijs 2008); voor een internationaal perspectief: W.J. Veraart, *De passie voor een alledaagse rechtsorde. Over vergeten, herinneren en vergeven als reacties op historisch onrecht*. Inaugurale rede Vrije Universiteit Amsterdam, 23 okt. 2009 (Den Haag 2010).

bijvoorbeeld niet zomaar de som van de ervaringen van de individuen die de groep uitmaken, maar een geconstrueerde emotie waaruit niet-passende individuele ervaringselementen zijn weggezuiverd en soms andere toegevoegd. Ook collectieve herinnering is niet eenvoudig tot het individuele geheugen te herleiden. Dat maakt het bijzonder moeilijk om algemeen geldende uitspraken te doen over trauma's, al is het wel zeker dat de band van trauma met herinnering die notie bruikbaar maakt als historische categorie. Trauma's liggen, met andere woorden, wel degelijk ingebed in onze omgang met het verleden, individueel zo goed als collectief.

Die omgang met het verleden, de constructie van historische narratieven, maar ook de perceptie van onze persoonlijke ervaring, onze herinnering aan wat ons is overkomen, is dus niet in strikt neutrale of absoluut geldige termen te vatten. Ze is ook zeker niet eens voor al identiek. Waarnemingscategorieën veranderen en daarmee de waargenomen werkelijkheid zelf zoals wij die mentaal reproduceren en ons emotioneel toe-eigenen. Reinhard Koselleck heeft dat al bijna een halve eeuw geleden treffend verwoord met de termen *Erfahrungsraum* en *Erwartungshorizont*, die naar de historisch gevormde kaders en grenzen van de levenservaring en toekomstverwachting verwijzen.¹⁵ Schijnbaar identieke gebeurtenissen leiden in uiteenlopende situaties dan ook tot verschillende wijzen van waarneming, en daarmee ook van herinnering, van inbedding in het persoonlijke of collectieve geheugen, van al dan niet bewuste amnesie.

De socioloog Jeffrey Alexander spreekt hier van 'cultureel trauma'. Hij definieert dat als een geconstrueerde collectieve emotie die tot stand komt wanneer de leden van een gemeenschap het gevoel hebben dat zij aan een vreselijke gebeurtenis onderworpen zijn geweest die onuitwisbare merktekenen in hun groepsbewustzijn heeft nagelaten, hun herinnering voorgoed gemarkeerd en hun identiteit fundamenteel en onherroepelijk veranderd.¹⁶ Gebeurtenissen, stelt Alexander, zijn nooit inherent traumatiserend voor een groep of gemeenschap. Trauma wordt geschapen

¹⁵ M. Nebelin, 'Zeit und Geschichte. Historische Zeit in geschichtswissenschaftlichen Theorien' in: A. Deusser en M. Nebelin ed., *Was ist Zeit? Philosophische und geschichtstheoretische Aufsätze* (Berlijn 2009) 51-93. Over Koselleck: U. Daniel, 'Reinhart Koselleck' in: L. Raphael ed., *Klassiker der Geschichtswissenschaft*, II: *Von Fernand Braudel bis Natalie Z. Davis* (München 2006) 166-194.

¹⁶ J. Alexander, 'Toward a Cultural Theory of Trauma' in: J. Alexander, R. Eyerman, N.J. Smelser e.a. ed., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley 2004) 3-30.

in een collectief proces van benoeming en betekenisgeving van reële of virtuele verschijnselen. In dat proces van traumaconstructie kunnen sociale groepen, naties of zelfs hele beschavingen niet alleen het bestaan en de bron van menselijk lijden identificeren maar er ook een zekere mate van verantwoordelijkheid voor accepteren: lijden identificeren betekent het onheil of de ramp herkennen als kwaad en de ervaring daarvan als reëel menselijk lijden. Die herkenning impliceert mede-lijden, dus zich het lijden van anderen daadwerkelijk toe-eigenen en in solidariteit met de slachtoffers deel aan dat trauma krijgen, of, omgekeerd, die herkenning afwijzen en solidariteit weigeren. In de ogen van Alexander is trauma dus niet het automatische gevolg van pijn of lijden, maar de uitkomst van een culturele crisis waarbij een scheur of breuk in het identiteitsgevoel door een proces van verschuiving en toe-eigening van waarden wordt geheeld. *Carrier groups*, ‘traumamakelaars’, die betekenis weten toe te kennen aan collectief lijden, spelen in dat proces van identiteitsrevisie en identiteitsherstel een wezenlijke rol (vergelijk **Katrien Klep** over de ‘betwiste herinnering’ aan het Chili van Pinochet). De slachtofferrol kan in dat zingeavingsvertoog aan de meerderheid worden gegeven of aan de underdog, de machteloze minderheid, maar steeds is ze gespiegeld met een duidelijk vijandbeeld. Geen collectief trauma zonder verantwoordelijk geachte en per saldo gehate tegenstander.

Het bijzondere van trauma is dus niet dat er iets rampzaligs gebeurt, maar dat we dit als trauma construeren. We zien dat terug in de verwerkingsstrategie van trauma, bijvoorbeeld de ontwikkeling van de herinnering aan de grote bombardementen van de Tweede Wereldoorlog, of de betekenisverschuiving op de herinneringsplaatsen van die oorlog, de oorlogsmonumenten, te beginnen met het nationaal monument op de Dam (vgl. **Guido van Hengel** over de verschuivende betekenis van en identificatie met Gavriilo Princip in (voormalig) Joegoslavië). En natuurlijk in heel de oorlogsliteratuur met haar golfbeweging van geleidelijke traumatisering via Lou de Jongs grote studie als hoogtepunt, gevolgd door een tijdelijke geluidstilte, naar een genuanceerde herontdekking van oorlog en verzet die door de adequate benoeming van het trauma langzaam naar een publieke verwerking toegaat.¹⁷

¹⁷ Over de herinneringscultuur van de oorlog: J.M. Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1998); J.M. Winter, *Memory Boom: War and the Arts of Remembrance of the Twentieth Century* (New Haven 2005); F. van Vree en R. van der Laarse ed., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en*

Besluit

Individueel psychisch trauma en collectief trauma hebben wel hun basisstructuur gemeen maar volgen niet zonder meer dezelfde ontwikkeling, en individueel trauma hoeft niet zonder meer op collectief trauma uit te lopen. Individueel trauma is een extreme emotionele ervaring, een fysiek of psychisch lijdensproces dat om verwerking schreeuwt maar moeilijk repliceerbaar is en al even moeilijk met anderen kan worden gedeeld. Collectief trauma is daarentegen vóór alles een sociaal-cultureel proces waarbij de identiteit van een groep op het spel staat en collectieve zingeving de inzet is, boven individueel lijden uit en zo nodig daartegenin. Het ligt bij uitstek ingebed in de collectieve herinneringscultuur. Het speelt met verwerkingsmodellen en voorstellen voor hervonden identiteit, waarbij traumamakelaars een belangrijke rol spelen. Dat kunnen historici, politici of intellectuelen zijn, overheden of gewoon Jan Boezeroen, Henk en Ingrid, mannen zo goed als vrouwen, mits die het oor van de gemeenschap succesvol weten te bereiken en haar emoties weten aan te voelen en te bespelen. In alle gevallen wordt de ernst en vaak zelfs de aard van het trauma veeleer door de behoeften van het heden dan door ervaringen uit het verleden bepaald. De oplossing ligt dan ook steeds in het heden of in onze verhouding tot de toekomst, nooit alleen in bewustwording van het verleden zelf.

de Tweede Wereldoorlog in een internationale context (Amsterdam 2009); E. Ben-Ze'ev, R. Ginio en J.M. Winter ed., *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century* (Cambridge 2010); M. de Keizer en M. de Plomp ed., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010); R. van der Laarse, *De oorlog als beleving. Over de musealisering en ensclering van Holocaust-erfgoed*. Reinwardt Memorial Lecture 2010 (Amsterdam 2011); E. Langenbacher, B. Niven en R. Wittlinger ed., *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe* (Oxford en New York 2013).